

Fazakas Gergely Tamás

Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen, 2012

Fajt Anita

EGY MAROKNYI NEMZET SÍRÁSA A 17. SZÁZADI ERDÉLYBEN

Uram, miért kellene szavak az imádkozáshoz?¹

Esterházy Péter:
*Egyszerű történet vessző száz oldal –
a kardozós változat*

Fazakas Gergely Tamás személye és munkássága a régi magyar irodalom kutatói körében jól ismert. Publikációival, szövegkiadásaival, konferencia-előadásaival pontosan tíz éve aktív irodalomtörténész, aki részt vállalt a magyar imádság(oskönyv)-kutatás elmúlt években tapasztalható fellendítésében. Az egyes kutatási területek legnagyobb közhelye, ha a tudósok szakterületük elhanyagolt, mostoha szerepét vetik kollégáik szemére. Persze mindig van mit tenni, de a régi magyar imádságokkal foglalkozók az elmúlt időszakban igazán nem panaszkodhatnak. Tavaly az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-Barokk Kutatócsoportja rendes évi konferenciáján a prédikációk mellett az imádságok kaptak kitüntetett szerepet, és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által szervezett harmadik Lelkiségtörténeti Konferencia is a korai imádságokat választotta tárggyául.

1 Ezen már én is sokat tépelődtem. E. P.

Fazakas *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben* című monográfiája egy újabb sarokköve lehet a korai magyar imádságoskönyv-kutatásnak. A szakemberek mellett talán szélesebb olvasóközönség figyelmére is igényt tarthat, hiszen olyan, több fórumon, a kortárs kultúra legkülönbözőbb szegmenseiben tárgyalt fogalmak játszanak itt fontos szerepet, mint nemzet, nemzeti önszemlélet, nemzeti identitás. Mindezek a 17. század második felének református imádságai tükrében jelennek meg, amelyek kevesek által ismert, de mindenképpen figyelemre érdemes dimenziókat nyitnak meg. Fontos itt megemlíteni, hogy – ahogyan arra Fazakas is felhívja a figyelmet (31) – az a széles körben elterjedt nézet, miszerint a nemzet fogalma a 18–19. században jött volna létre, alapvetően téves.

Áttérve a monográfia tartalmára, elmondható, hogy a kötet hat fejezete valójában három részre osztható. Az első két fejezet a szakirodalmi előképek bemutatása és a kötetben tárgyalt fogalmak definiálása köré szerveződik, a következő három egység egy-egy imádságoskönyvet vizsgál kronologikus rendben a korábban tárgyalt nézőpontok szerint, a zárófejezet pedig a rövid összefoglalás mellett utalásszerűen további forrásokat von be a vizsgálatba, további lehetséges kutatási irányokat jelöl ki. Fazakas a közösségi önszemlélet grammatikai, retorikai alakulását a kötet során elsősorban az 1657-es erdélyi történések kapcsán követi nyomon. II. Rákóczi György fejedelem sikertelen lengyelországi hadjárata után a hadsereg nagy része krími fogságba esett, Erdély lakosságának pedig lengyel, török, tatár bosszúhadjáratokkal kellett szembenéznie. A kortársak a történetet Mohács után a legnagyobb tragédiaként tartották számon. Ebben a korban igen nagy számban keletkeztek siralmas imádságok, amelyeknek ez a történeti háttér nyújt értelmezési keretet, mint elsődleges kontextus. Mindhárom elemzett kötet kapcsolódik ezekhez az eseményekhez: az elsőnek a szerzője elszenvetve azokat, a másodiké mint kortárs élte át, a harmadiké pedig a következő, emlekező generációnak volt tagja.

Az első fejezetben a rövid hazai, illetve nemzetközi (elsősorban angol és német) kutatástörténeti áttekintés után egy általános bevezető következik az imádság műfajába. Megtudjuk, hogy a vallásos prózának ebben a korban a prédikációk mellett (és velük szemben) a másik legfontosabb formája az imádságirodalom. Míg a prédikációk elsősorban élőszóban hatottak a korai befogadókra, addig ezek a viszonylag olcsó, kisméretű nyomtatványok már szélesebb olvasóközönséget is ké-

pések voltak anyanyelvükön megszólítani. Már a legkorábbi protestáns imádságokra is jellemző volt, hogy a közösségi megszólalás eszközei voltak; előképeik közül a zsoltárok emelkednek ki, ahol szintén jellemző az egyes, illetve többes szám első személyű beszélők összeolvadása.

Mint az már a címből is kitűnik, a monográfia elsősorban a siralmas, panaszos imádságokat vizsgálja. Ezeknek retorikai szempontú elemzéséhez Szilasi László monográfiáját hívja segítségül,² egészen pontosan annak *A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben* című fejezetét, amelyben Szilasi a nemzeti önszemlélet-formálódást vizsgálja, és kiemeli a költők paraklétszi szerepének hagyományát. A poéta rendszerint mint szószóló lép elő, és rajta keresztül fogalmazódnak meg a közösség kérései, panaszai. Fazakas meggyőzően mutatja be, hogy ez a szerep a református imádságirodalomban is jellemző, és „a 16. és 17. században [...] számos magyar nyelvű, prózai és verses (énekelhető) imádság már megteremtette a Szilasi által rekonstruált folyamatban majd csak a *Hymnus*-ban megvalósuló beszédhelyzetet” (25). A továbbiakban a szövegek által megteremtett csoportok kerülnek előtérbe; Fazakas elsősorban az angolszász szakirodalmat referálja a nyomtatásnak köszönhetően megalkotott beszélői közösségekkel (*imagined communities, textual communities, Sprachgemeinschaft*) kapcsolatban.

A kötet második fejezetében az imádságelméleti munkák és azok megfontolásai kerülnek előtérbe. Ezek alapján megállapítható, hogy az imádságok két fajtáján belül (könyörgő és hálaadó) könyöröghettek a hívők valamely csapás eltávoztatásáért, illetve valamely jó megadatásáért. Az eltávoztató imádságokon belül is meg kell különböztetni további két csoportot: egyrészt a panaszimádságokat, amelyek valamely emberek által okozott kellemetlenség elhárításáért könyörögnek az úrhoz, illetve a siralmas imádságokat (*lamentatio*), amelyekben Isten valamely, a közösségre mért büntetésnek elfordítását kérik a hívők. Fazakas a későbbiekben igyekszik ezt a tipológiát követni, és ebben az összefüggésben beszél a siralmas imádságokról. A sírás maga a szövegekben a siralmas és bűnbánó imádság trópusa, és „akár egyes-, akár többes számú grammatika jelenik meg, maga a siralom, a sírás – pragmatikailag – *egyéni megszólaláson alapul*”, a beszélő paraklétszi szerepének hála ugyanakkor „az egyéni sírás mégis közösségi lesz” (118).

2 SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Balassi, Budapest, 2008.

A viszonylag hosszú elméleti bevezető után az olvasó már felcsigázva várja, hogy a régi szövegekben hogyan mutatják magukat ezek az elemzési szempontok. Az első vizsgált szöveg a későbbi erdélyi fejedelem, Kemény János 1659-ben megjelent, vele együtt fogságban szenvedő társai vigasztalására szerzett zsoltárokból összeállított imádságoskönyve, a *Gilead Balsamuma*. Fazakas elemzéseit a grammatikai-retorikai olvasat mellett mindig kiegészíti egyéb filológiai, kiadástörténeti vizsgálatokkal, összefoglalja a szakirodalom korábbi állásfoglalásait az adott kötetekkel kapcsolatban, és ha tudja, ki is egészíti azokat. Ő is megerősíti a kutatók azon korábbi állításait, miszerint Kemény ezen írása szándékolt önreprezentáció, esetleges hazatérése utáni propagandájának előkészítése lehetett (128), s ezeket az állításokat kiegészíti az imádságok lehetséges használati módjainak elemzésével.

A második elemzett munka szerzője, Köleséri Sámuel már nem vett közvetlenül részt a törökök elleni küzdelemben; a *Bánkódó Lélek Nyögési* közvetve vállal közösséget a szenvedők csoportjával. Ennek a kötetnek az elemzése során különösen hangsúlyozható az imádságok azon tulajdonsága, miszerint a könyörgések tulajdonképpen mindig transzformálva, aktualizálva léteznek, csakis figurális módon és nem a konkrét történelmi helyzetre aktualizálva lehet értelmezni őket, ezért elsősorban „receptioesztétikai alapozású használat történeti kutatásokra” (180) van szükség. A 17. század második felének református prédikátorai a romló, veszélyben lévő Magyarországon a közösség nevében könyörögtek a bajbajutottakért, nemzetüket/felekezetüket előszeretettel a zsidó–magyar sorspárhuzam retorikai keretein belül határozva meg. Fazakas, bár nem mulasztja el az elsődleges történelmi kontextust vizsgálni, voksát mégis a tropológiai (grammatikai és figurális) értelmezés fontossága mellett teszi le. A monográfia nagy előnye, hogy számos korabeli példát idéz argumentációja során, így konkrét szöveghelyeken keresztül láthatjuk, hogy Köleséri imádságaiban is megmutatkozik az a 17. század közepén felerősödő kisértő tudat. Olyan siralomretorikát alkalmaz, „amely [...] a *közösség nevében* mondott, illetve az *egyéni* siralmakban trópusként (és topikusan) használt bibliai textusokból építkezik” (317). Az imádságok *mi*-képe mögött egységesen egy síró, bűnei miatt szégyenkező, maroknyi nemzet formálódik, amely a kesergés trópusaival jellemzi önmagát.

Az utolsó tárgyalt imádságoskönyv Técsi Joó Miklós *Lilium Humilitatisa*. Itt a kötet kolozsvári, lőcsei és debreceni újrakiadásai, valamint egy kéziratos másolata jut fontos szerephez. Fazakas elvégzi az edíciók

viszonyának feltárását, aminek köszönhetően bizonyíthatja a környégekkel kapcsolatban már korábban is hangsúlyozott applikációs potenciált. A siralmas imádságokra Fazakas szerint mindig is jellemző volt a deuteronomikus teológiai látásmód, amely szerint a nép, a nemzet és az egyház bűneinek köszönhetően bocsátotta Isten az emberekre a különféle romlásokat. Ennek a szemléletnek az állandó jelenléte is hozzájárult ahhoz, hogy az imák szövegei különböző történelmi helyzetekben, nemcsak a török, tatár fenyegetettség, hanem a gyászévztized alatt felerősödött ellenreformáció vagy még a Rákóczi-szabadságharc idején is alkalmazhatók maradhattak.

Az imádságok grammatikai-retorikai elemzéséből kitűnik, hogy a környégek a konkrét politikai események helyett bibliai szövegekre épülő trópusokból, illetve toposzokból építkeznek, amely nyelvezet gyakorlatilag az egész 17. század írásaira, sőt még később is jellemző marad, és szintén az applikálhatóságot könnyíti meg. Közkedvelt trópusai az imádságoknak a mártíromság, mártírsors megjelenítése, a galamb mint a gyámoltalanság, a szenvedő anyaszentegyház metaforája, a jegyesmisztika képei, valamint a szintén az *Énekek énekéből* származó kép: lilium a tövisek közt. Jellemző „a közösség önmagáért rengeteg könnyet hullató árvaként történő önmegjelenítése” (323).

Fazakas a kötet utolsó fejezetében fontosnak tartja hangsúlyozni az imádságoskönyvek kiemelkedő szerepét „a közösségi önszemlélet történetében, s a nemzetfogalom társadalmi értelemben vett bővítésének folyamatában” (334). Az imádságoskönyvek elemzése során inkább a siralom, a sírás aktusa kerül előtérbe. Annyi bizonyos – és a szakirodalom által is feltárt jelenség –, hogy a koraujkorban már létezett nemzet-tudat, amely főként egy bizonyos vallás híveit kötötte össze, de a „kora újkori patriotizmusról, a nemzeti és felekezeti önszemléletről és ezek összefüggéseiről, a *nemzet* és az *igaz egyház* fogalmának viszonyáról egyelőre keveset tudunk” (335). A monográfia óva int attól, hogy egyes vonalú fejlődésként lássuk a patriotizmus kialakulását. Példaként Zrínyit említi; míg nála már egy felekezetek feletti nemzet képe rajzolódik meg, addig a Zrínyi után következő szövegekben a felekezeti szembenállás még nagyon sokáig fontosabbnak bizonyult egy vallásos tolerancián nyugvó nemzet kialakításánál.

Fazakas Gergely Tamás monográfiája az első jelentősebb kísérlet a hazai imádságkutatás egy nagy adósságának ledolgozására. Szinte nincs olyan tanulmány, amely ne térne ki ezen szövegek archaikus, trópusokban gazdag, költői képektől nyüzsgő nyelvezetére, de ezek a megállapí-

tások általában csak utalások maradnak, a feladat sajnos túl nagy. A 17. század második felének református siralmas imádságainak tropológiai vizsgálata példaként szolgálhat későbbi, az imádságok stiláris tulajdonságait vizsgáló elemzéseknek. Sürgető feladat lenne az imák nyelvének összevetése a kor költészetével – nehezen magyarázható, hogy ez eddig miért nem történt meg például Rimay János esetében, akinek ismerjük saját imádságoskönyvecskéjét –, szerencsére a legutóbbi időben már születtek próbálkozások ezen szövegek költészet felől történő megközelítésére.³ A jövőben, amennyiben születnek a Fazakaséhoz hasonló vizsgálatok, amelyek elsősorban az imák figurális nyelvezetét tárgyalják, talán választ kaphatunk olyan régóta megválaszolendő kérdésekre is, hogy mi és hogyan indítja meg az olvasók szívét lassan már fél évezrede.

3 Itt elsősorban Vadai István piliscsabai konferencia-előadására gondolok. VADAI István, *Nyéki Vörös Mátyás rímes imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2012, 235–241.